

УДК 17:130.2:304(045)

**ЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ЕКСПЕРТИЗИ
(У ГАЛУЗІ КУЛЬТУРИ)****ETHICAL ISSUES OF EXPERTISE
(IN THE SPHERE OF CULTURE)****Рогожа М. М.,**

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри етики, естетики та
культурології філософського факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка (Україна, Київ)
e-mail: rogozha@knu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-1469-861X>

Rohozha M. M.,

doctor of Science (Philosophy), Professor,
Professor of the Department of Ethics, Aesthetics
and Culture Studies, Philosophical Faculty,
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(Ukraine, Kiev) e-mail: rogozha@knu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-1469-861X>

*У статті окреслюються етичні проблемати-
зації експертизи у галузі культури. Визначаються
магістральні напрямки здійснення експертизи у
галузі культури (проспективна і ретроспективна),
її завдання та замовники. Вказується, що експер-
тиза за своєю природою є дослідницькою діяль-
ністю, тому її ціннісно-нормативне забезпечення
здається нормами і принципами наукового етосу.
Комерціалізація і орієнтованість на широку гро-
мадськість є сучасним станом справ у галузі, що
зумовлює трансформації наукового етосу. Медій-
ність експертизи вимагає відповідальності ек-
сперта за зміст і спосіб подачі оціночних суджень.
Наголошується на важливості особистої відпові-
дальності експерта.*

Ключові слова: експертиза, культура, відпові-
дальність, науковий етос.

*The article outlines ethical problematization of
expertise in the realm of culture. Main trends of expertise
in culture (prospective and retrospective), its objec-
tives and customers are defined. Expertise in its nature
is the research activity. That is why its axiological and
normative support is set by norms and principles of the
ethos of science. Commercialization and direction on
wide public condition transformations of traditional
ethos of science. Media presence of expertise presup-
poses responsibility of an expert for the content and
the way of expert estimation presentation. The author
emphasizes the necessity of personal responsibility of
an expert.*

Keywords: expertise, culture, responsibility, ethos
of science.

Актуальність. Прикладна етика сьогодні
входить у різні практики суспільної життє-
діяльності в питаннях їхньої ціннісно-нор-

мативної регуляції. Експертна діяльність на-
лежить до таких практик. У сучасному світі
сфера охоплення експертизою майже без-
межна. Етичні питання експертизи в галузі
культури є важливими як з теоретичної точки
зору (для наукової спільноти етиків-приклад-
ників), так і з огляду на значущі практичні
питання, які етика спроможна роз'яснити на
широкий загал.

Аналіз досліджень і публікацій. Загаль-
ний обрис стану справ в експертній діяльності
у галузі культури дається в текстах С. О. Гон-
чарова, А. О. Ніконової, О. Ю. Сунгунова, В.
І. Панченко, Г. Л. Тульчинського. Етичні про-
блеми експертної діяльності визначаються за
класичними текстами П. Бурд'є, Ю. Габерма-
са, Р. Мертона. Розмисли Г. Арендт і З. Бау-
мана задають ціннісно-імперативний модус в
діяльності експертів.

Метою даного дослідження є з'ясування
етичних проблем експертної діяльності у га-
лузі культури.

**Виклад основного матеріалу досліджен-
ня.** Термін «експертиза» в європейські мови
прийшов з латини. *Expertus* – досвідчений,
знавець. Експертиза – діяльність знавців, до-
свідчених, компетентних, які мають відпо-
відні знання і навички. Якщо виходити з її
технологічного змісту, експертиза – це дослі-
дження. Таке визначення Г. Л. Тульчинського
[12, с. 58] дає широкі можливості атрибуції ді-
яльності як експертної. «Експертна діяльність
як особливий різновид людської діяльності
відноситься за своїми сутнісними характе-
ристиками до аналітичного і дослідницького типу
діяльності, де об'єктом вивчення є практика,
що розвиває і розвивається, а в якості продук-
ту виступає заключення про рівень розвитку
цього об'єкту» [8 с. 235]. До проблематизації
такого розуміння експертної діяльності повер-
немося нижче. Тут же варто зауважити інше.

Наша увага буде сконцентрована на галузі
культури, де експертиза застосовується у двох
магістральних напрямках. По-перше, йдеться
про експертизу вже створеного – того, що
складає об'єкти культурної спадщини (ретро-
спективна експертиза). Остання, за Законом
України «Про охорону культурної спадщи-
ни» розуміється досить широко – як «сукуп-
ність успадкованих людством від попередніх
поколінь об'єктів культурної спадщини» [5,
ст. 1], до якої відносять рукотворні та при-
родні об'єкти матеріальної спадщини. І щодо
об'єктів нематеріальної спадщини, до якої
відносять звичаї, знання, навички, обряди,
свята, виконавчі мистецтва, що передаються
від покоління до покоління [6, ст. 2]. По-друге,
у сферу експертної діяльності потрапляють
культурні проекти – явища і процеси, що за-
плановані, але ще не створені (проспективна
експертиза). Первинно притаманна науково-
технічній та архітектурно-будівельній царин-
ам, проектна діяльність активно розвиваєть-

ся у галузі культури [9, с. 79]. Широку палітру прикладів культурних проєктів можна побачити на сайті Українського культурного фонду [13]. Це роботи у музейній, книжковій справі, сценічному мистецтві, дизайні, моді тощо.

Замовником експертизи у галузі культури зазвичай є держава, бізнес або громадськість (переважно у вигляді різного роду громадських організацій). Метою замовлення експертизи є, на думку О. Ю. Сунгурова, (1) бажання отримати об'єктивну інформацію у вигляді наукових рекомендацій для поліпшення якості прийняття рішення; (2) бажання посиленням на експертну думку «легітимувати» в очах громадськості вже принципово схвалене рішення; (3) бажання створити «димову завісу» з різного роду публічних обговорень із залученням експертів навколо реального (заздалегідь підготовленого) рішення; (4) бажання забезпечити публічну підтримку провладних рішень; (5) бажання домогтися скасування прийнятого владою рішення [11, с. 103]. Тобто до експертної думки звертаються управлінці для того, щоб аргументовано посилити свою позицію чи знайти виважену відповідь по спеціальним питанням.

Г. Л. Тульчинський зазначає, що експертний висновок має всі атрибути наукового: він носить доказовий характер, при його підготовці використовується раціонально сформульована аргументація. Один момент, який відрізняє його від типового наукового висновку – загальнодоступність формулювань [12, с. 58]. Натомість В. І. Панченко схильна підкреслювати ширші відмінності наукової та експертної діяльності: «Якщо завдання науковця – дослідити явище і запропонувати чітку гіпотезу його тлумачення, враховуючи всі можливі варіації, то завдання експерта... – обмежити діапазон можливого рішення, враховуючи надзавдання проєкту та забезпечуючи найбільш оптимальний та ефективний вибір суб'єкта прийняття рішення» [9, с. 80]. В обох авторів, попри відмінності загального визначення, йдеться про академічність/грунтовність дослідження і його прикладний, більше того – загальнодоступний для розуміння результат. Як вказує у цьому контексті С. О. Гончаров, експерт має володіти ремеслом – алгоритмом аналізу, логікою аргументації і винесення судження, вмінням виокремити з теоретичних концепцій методологічну квінтесенцію, придатну для інтерпретаційних процедур [4, с. 7]. Відповідно до специфіки експертної діяльності у конкретній царині культури, фахівці застосовують ті чи інші алгоритми експертизи. Нас же наразі хвилює не зміст професійної діяльності експерта, а його ціннісно-імперативна складова.

У назву статті було винесено уточнення щодо етичного виміру експертної діяльності у галузі культури. Етика має справу не з пам'ятками культури, проєктами тощо, а з людьми, фахівцями, які займаються експер-

тизою. З огляду на переважно дослідницький характер сучасного експертного знання його етичний супровід можна тягнути від етосу науки, визначеного свого часу Р. Мертоном. Етос науки – це система норм і цінностей, що формується і відтворюється в науковому товаристві й визнається всіма його членами на основі морального консенсусу та задає модус належності в ціннісному просторі науки, визначає, що повинен робити вчений в реальних обставинах своєї професійної діяльності. В рамках наукового етосу Мертон виокремив принципи універсалізму, колективізму, незацікавленості і організованого скептицизму як ціннісні регулятиви діяльності вчених [7, с. 767–780].

Обертаючи ці аксіологічні установки на експертну діяльність, повинні мати на увазі, що Мертон створював свою концепцію більше вісімдесяти років тому. І відтоді значно посилилася комерційна складова дослідницької діяльності, нового звучання набувають етичні принципи її забезпечення. Так, нівелюється принцип колективізму – знання, а тим більше експертне знання, перестає бути спільним надбанням без «права власності». А вже перед тим, як результати дослідження будуть опубліковані, спеціалісти в галузі патентування проводять з ними копітку роботу. Окрім цього, елімінується принцип незацікавленості – експертні спільноти зрощуються з владою чи бізнесом, а імператив безкорисності стає зайвим – експерт не відстоює істину, він виступає захисником інтересів замовника.

Такий стан справ якісно визначає експертну спільноту. Експерти стають ангажованими, працюючи на своїх замовників, часто орієнтуючись не на встановлення істини, а на корисливі інтереси. Орієнтованість на прибуток провокує їх на нехтування принципами наукового етосу заради вигоди.

Ще один вимір етичних проблематизацій в експертній діяльності задає фізична неспроможність окремої людини, навіть найосвіченішої, охопити всю галузь, перетворюючи кожну її царину на сферу вузької спеціалізації. Зайва спеціалізованість приводить до того, що визнаний фахівець в одній галузі не має навіть найзагальнішого уявлення про стан справ в суміжній. Таким чином, експерт, скажімо, в кіномистецтві є дилетантом в області івент менеджменту. Очевидно, універсальний характер вченого античності або Відродження зник з сучасного соціокультурного горизонту. Ю. Габермас, характеризуючи стан справ в сучасній науці, зазначає, що відстань між культурами експертів і широкої публіки виявляється нездоланною [14, с. 45]. І хоча межа професіоналізму і дилетантизму ще ніколи не була такою чіткою, змінилося ставлення суспільства, широкого загалу до науки як регулятиву епохи. У добу Модерну наука була наділена світоглядним статусом, за нею була визнана керівна роль в перетворенні світу. Сьогодні

вона неблаганно втрачає довіру суспільства в цій своїй місії. Вчені з дедалі більшою тривогою відзначають посилення ролі різних форм псевдонауки в суспільному житті. З одного боку, це підтягує в експертну діяльність нефахівців, дилетантів, спеціалістів суміжних галузей. Наприклад, коли експертні судження в оцінці музейних проєктів виносять фахівці з кінематографії. З іншого боку, розрив між знанням «клубу експертів» і «профанів» продукує недовіру і живить підозру громадськості, що експерти займаються комерційно ангажованою діяльністю і ведуть нечесну гру.

По-перше, засоби масової інформації чуйно реагують на запити громадськості по залученню експертів для обговорення і вирішення резонансних проблем. Телебачення й нові медіа докладають до цього зусиль у всіх сенсах наочні. В аналітичних передачах, ток-шоу і різних відео-блогів беруть активну участь експерти для прояснення спеціальних питань, для оцінки певних явищ і подій.

Практика залучення експерта для участі в публічних обговореннях суспільно значущих проблем йде корінням в період раннього Модерну і нерозривно пов'язана зі становленням громадянського суспільства і формуванням публічної сфери [16]. Широко відомі просвітницька діяльність енциклопедистів, активність інтелектуальних клубів Великобританії, які повною мірою використовували доступні їм канали комунікації з широкою публікою.

Сьогодні експерт, який виступає у медіа, за великим рахунком, продовжує славні просвітницькі традиції. Але очевидно, що сучасне сприйняття експерта, що звертається до широкого загалу, відрізняється від способу комунікації часів Просвітництва не тільки збільшеними технічними можливостями охоплення аудиторії, а й місією, тими конкретними завданнями, які вирішують експерти в ході своїх виступів.

Питання, що виносяться для обговорення, отримує широкий резонанс в силу можливостей медіа сприяти циркуляції ідей. Експерт – це фахівець, чия професійна діяльність має широкий резонанс.

Стан справ в експертних опитуваннях, організованих на телебаченні, докладно висвітлив свого часу П. Бурдье [3]. Він відзначав, що видовищність передачі є метою, досягненню якої підпорядковані всі її складові. Логіка побудови шоу не залишає експерту можливості обґрунтувати свою позицію і показати її цілісність, обмежуючи його, в першу чергу, в часі. Крім цього, орієнтація на широку аудиторію зводить до мінімуму використання адекватної наукової термінології, що неминуче профанує зміст висловлювань. Нездатність багатьох фахівців підлаштуватися під такі вимоги формату шоу, небажання грати роль статиста при зниженні рівня і якості обговорення теми, підведення її розгляду під задалегідь визначену

ціннісну позицію ведуть до неминучого скорочення кола осіб, яких запрошують в такий формат обговорень. Експертами в переважній більшості стають ті, хто може формулювати свою позицію в необхідному форматі, а часто і готовий надавати оцінки в потрібному ключі. Обмеженість кола експертів, яких запрошують на такі передачі, мінімізація часу на прояснення позицій і їх обговорення перетворюють експертну оцінку на симулякр.

П. Бурдье, вказуючи на ризики, пов'язані з експертною діяльністю в телевізійному просторі, наполегливо радив вченим брати участь в телевізійних програмах, користатися наявними можливостями телебачення для донесення фахових суджень з актуальних питань до широкої публіки, сприяючи, таким чином, утвердження незалежного і критичного дискурсу науки. Сам Бурдье часто брав участь в телевізійних передачах, віддаючи перевагу тим, у яких мав свободу у виборі теми бесіди і її мовних засобів, в часі і форматі виступу. І хоча в окремих учасників залишається певна незадоволеність бесідою, вона пов'язана, перш за все, з неготовністю ведучого підтримувати високу професійність бесіди, що задається експертами, і занурюватися в глибину розглянутих тем, вести дискусію без нав'язування власної точки зору.

У ситуації такого вибору експерт може і повинен зважувати ризики і можливості, що надають медіа. Питання, що пропонується до обговорення, вимагає від нього інтелектуальних зусиль в узгодженні цілей виступу / бесіди / дискусії і засобів її досягнення, серед яких – вибір адекватної мови. Загальноступня лексика не рівнозначна профанатії обговорюваної теми. Небезпека перетворення експертного судження в симулякр зберігається в умовах, що надаються медіа. Але відмова від участі в програмах з небажання або неготовність виступати перед масовою аудиторією в умовах невщухаючого запиту на експертну оцінку подій буде вести до посилення профанатії. Різного роду шарлатани профануватимуть експертизу, використовуватимуть будь-яку можливість з'явитися на широкій публіці і популяризувати свої ідеї. З одного боку, питання полягає в тому, чи зацікавлені експерти активно включатися в дискусії по резонансним питанням або вони готові відмовитися від можливості участі на користь тих, хто буде обговорювати проблеми і виносити судження, не маючи спеціальної підготовки, але маючи палке бажання виступати.

По-друге, перед експертами гостро стоїть питання щодо відповідальності за свою діяльність. В етосі науки сьогодні позірно звужується поле індивідуальної відповідальності і розширюється простір колективної відповідальності, як-от діяльність різного роду експертних рад. Але здається, що експерти схильні уникати індивідуальної моральної відпові-

дальності, списуючи на колективну відповідальність своє визнання системи координат, що розмиває індивідуальну відповідальність. Орієнтованість експертів на формальну відповідність букві статутів, регламентів, протоколів задля звіту перед замовниками перетворює їх на ідеальних бюрократів, яких описав З. Бауман в «Актуальності голокосту» [2, с. 123–126]. Підмінюючи моральну відповідальність технічною, експерти дбають про досконалість технічного виконання, але не про кінцевий результат експертизи. Технологічність експертизи призводить до того, що зникає дистанція між експертами і результатом їх діяльності, між продуктом і людьми, які брали участь в його підготовці. Вся експертна робота, всі підготовчі етапи виконані до того, як з'явиться результат. І виконані вони людьми, які не відчують своєї особистої відповідальності за колективну справу. Вони працюють, не маючи уявлення про те, що буде з їх експертним висновком, чи відмовляються думати про те. Вони оперують даними, вільними від моральних оцінок.

У таких умовах, як уявляється, індивідуальна моральна відповідальність набуває надзвичайної ваги. Ще в Упсальському етичному кодексі вчених (1984) було підкреслено особисту відповідальність дослідника [15, с. 312]. Безвідносно до того, що приписують правила установи чи особи замовники, для яких працює експерт, формально чи відповідально дотримуються визначених протоколів і регламентів, безпосередньо від нього залежить, яку роботу і на яких ціннісних засадах він виконує.

Ідея особистої відповідальності активує совість експерта. Апеляція до совісті вписана в традицію, що через Канта сягає Сократа. У «Горгії» Платон навів вислів Сократа, що став парадигмальним для західноєвропейського філософування: «Якби виявилось невідворотнім або творити несправедливість, або терпіти її, я б надав перевагу терпіти її» [10, с. 294]. Г. Арендт у заявку з цим наголошувала, що саме Сократ такою орієнтованістю на самостійне мислення задав парадигму розбудови внутрішнього світу людини: краще бути у розбіжності з усім світом, ніж із самим собою; необхідно бути у злагоді з собою, із своєю совістю, навіть якщо для цього виявиться необхідним йти проти всього світу [1, с. 110].

Совість є запобіжником в ситуації, коли експертиза входить у «сіру зону», що залишається поза законодавчими і адміністративними регламентами. Лише совість може змусити експерта блокувати винесення сумнівних оцінок. За всіх застережень совість – єдина реальність, до якої можна апелювати. Можна зв'язати на те, що відмова одного експерта приведе на його місце іншого, який буде менше опікуватися моральними питаннями. Однак уявляється, совість є таким механізмом, який

не тільки дає можливість оцінювати свою діяльність і ставити собі заборони, але й спонукає до активної позиції у відстоюванні своїх переконань.

Висновок. Експертиза по суті своїй є дослідницькою діяльністю, результат якої має бути викладений у загальнодоступних формулюваннях. Дослідницький модус експертизи зумовлює релевантність ціннісно-нормативного забезпечення наукової діяльності щодо неї. Але комерціалізація і загальнодоступність формулювань трансформують норми і принципи наукового етосу, сформульовані свого часу Р. Мертоном. Медійність експертизи вимагає відповідальності експерта за зміст і спосіб подачу оціночних суджень. Сьогодні наявна тенденція до розмивання індивідуальної відповідальності різними колективними формами. Але ціннісна установка на совісність при винесенні експертних суджень уможливує блокування винесення сумнівних експертиз.

Список використаних джерел

1. Арендт Х. 2013. Некоторые вопросы моральной философии. *Ответственность и суждение*. Москва: Изд-во Ин-та Гайдара, с.83–204.
2. Бауман З. 2010. *Актуальность холокоста*. Москва: Европа.
3. Бурдые П. 2002. *О телевидении и журналистике*. Москва: Прагматика культуры, Институт экспериментальной социологии.
4. Гончаров С. А. 2011. Понимание и экспертная деятельность. *Философия и культурология современной экспертной деятельности*. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2011, с. 6–9.
5. Закон України «Про охорону культурної спадщини» 2000. *Відомості Верховної Ради України*. №39. ст.333.
6. Конвенция об охране нематериального культурного наследия (принята 17 октября 2003 г. Генеральной конференцией ЮНЕСКО). URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cultural_heritage_conv.shtml [Дата звернення 15 квітня 2021].
7. Мертон Р. 2006. *Социальная теория и социальная структура*. Москва: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ.
8. Никонова А. А. 2011. От экспертизы культурного наследия к экспертизе культурных проектов. Из опыта экспертиз музейных проектов. *Философия и культурология современной экспертной деятельности*. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, с. 233–242.
9. Панченко В. І. 2018. Культурологічна експертиза культурних ресурсів *Українські культурологічні студії*. №1 (2), с.78–82.
10. Платон. 2006. Горгий. *Сочинения в четырех томах*. Т.1. Санкт-Петербург: Изд-во Олега Абышко, с.261–374.
11. Сунгуров А. Ю. 2011. Экспертная деятельность и экспертные сети. *Философия и культурология современной экспертной деятельности*. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, с. 98–124.

12. Тульчинский Г. Л. 2011. Гуманитарная экспертиза как социальная технология. *Философия и культурология современной экспертной деятельности*. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, с. 57–73.

13. Український культурний фонд. URL: <https://ucf.in.ua/> [Дата звернення 18 серпня 2021].

14. Хабермас Ю. 1992. Модерн – незавершений проект. *Вопросы философии*. №4, с.40–52.

15. Gustafsson B., R Rydén L., Tibell G. and Wallensteen P. 1984. Focus on: The Uppsala Code of Ethics for Scientists. *Journal of Peace Research*. Vol.21 (4), p.312–320.

16. Habermas J. 2003. The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. Translated from German. Cambridge: Polity Press.

12. Tul'chinskij G. L. 2011. Gumanitarnaja jekspertiza kak social'naja tehnologija. *Filosofija i kul'turologija sovremennoj jekspertnoj dejatel'nosti*. St.Peterburg: Izd-vo RGPU im. A. I. Gercena, p.57–73. (Humanities expertise as social technology).

13. Ukrai'ns'kyj kul'turnyj fond. URL: <https://ucf.in.ua/> [Accessed 18 August 2021]. (Ukrainian cultural fund).

14. Habermas J. 1992. Modern – nezavershennyj proekt. *Voprosy filosofii*. №4, p.40–52. (Modernity: an unfinished project).

15. Gustafsson B., R Rydén L., Tibell G. and Wallensteen P.1984. Focus on: The Uppsala Code of Ethics for Scientists. *Journal of Peace Research*. Vol.21 (4), p.312–320.

16. Habermas J. 2003. The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society. Translated from German. Cambridge: Polity Press.

References

1. Arendt H. 2013. Nekotorye voprosy moral'noj filosofii. *Otvetstvennost' i suzhdenie*. Moskow: Izd-vo In-ta Gajdara, p.83–204. (Some questions of moral philosophy).

2. Bauman Z. 2010. *Aktual'nost' holokosta*. Moskow: Evropa. (Modernity and Holocaust).

3. Bourdeau P. 2002. *O teledvidenii i zhurnalistike*. Moskow: Pragmatika kul'tury, Institut jeksperimental'noj sociologii. (On television)

4. Goncharov S. A. 2011. Ponimanie i jekspertnaja dejatel'nost'. *Filosofija i kul'turologija sovremennoj jekspertnoj dejatel'nosti*. St.Petersburg: Izd-vo RGPU im. A. I. Gercena, 2011, p.6–9. (Understanding and expert activity).

5. Zakon Ukrai'ny "Pro ohoronu kul'turnoi' spadshhyny" 2000. *Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny*. №39. st.333. (The Law of Ukraine "On safeguarding of cultural heritage").

6. *Konvencija ob ohrane nematerial'nogo kul'turnogo nasledija* (prinjata 17 oktjabrja 2003. General'noj konferenciej JuNESKO). URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cultural_heritage_conv.shtml [Accessed 15 April 2021]. (UNESCO Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage).

7. Merton R. 2006. *Social'naja teorija i social'naja struktura*. Moskow: AST MOSKVA: HRANITEL'. (Social theory and social structure).

8. Nikonova A. A. 2011. Ot jekspertizy kul'turnogo nasledija k jekspertize kul'turnyh proektov. Iz opyta jekspertiz muzejnyh proektov. *Filosofija i kul'turologija sovremennoj jekspertnoj dejatel'nosti*. St.Petersburg: Izd-vo RGPU im. A. I. Gercena, p.233–242. (From expertise of cultural heritage to expertise of cultural projects. On the experience of museum projects expertises).

9. Panchenko V. I. 2018. Kul'turologichna ekspertyza kul'turnyh resursiv *Ukrai'ns'ki kul'turologichni studii*. №1 (2), p.78–82. (Cultural studies expertise of cultural resources).

10. Plato. 2006. Gorgij. *Sochinenija v chetyreh tomah*. Vol.1. St.Petersburg: Izd-vo Olega Abyshko, p.261–374. (Gorgias).

11. Sungurov A. Ju. 2011. Jekspertnaja dejatel'nost' i jekspertnye seti. *Filosofija i kul'turologija sovremennoj jekspertnoj dejatel'nosti*. St.Petersburg: Izd-vo RGPU im. A. I. Gercena, p.98–124. (Expert activity and expert networks).